УДК 929

И.К. Заһидуллин

«...ИСЕМЕН ЯХШЫЛЫК БЕЛӘН САГЫНДЫРЫРГА ҖИТӘРЛЕКТЕР»:
Г. Баттал Габделвәли Яушев турында

Статья посвящена предпринимательской и благотворительной деятельности 1-й гильдии купца Габдульвалия Яушева, проживавшего в г. Троицке Оренбургской губернии, освещается начиная с деда его родословная и труды по открытию школ и русско-татарского учебного заведения для местной татарской общины.

Ключевые слова: Габделбари Баттал, Троицк, Габделвали Яушев, городское татарское общество, татарские купцы, мусульманская благотворительность, джадидисты, джадидские школы.

Габделбари Батталның «Троицкий байларыннан вә хәйрат ияләреннән (яхшылык итүчеләр)» башы астында «Габделвәли Яушев» исемле 1912 елда Оренбург шәһәрендәге «Вакыт» матбагасында Габделвәлинең уллары Мөхәммәтгали, мулла Мөхәммәт вә Габделгазиз Яушевлар хисабына дөнья күргән китабы, минемчә, беренче чиратта, укучыга идеал-үрнәк тәкъдим итү, шул үрнәк ярдәмендә изге эшләргә өндәү максатын куя. Идеал исә – замандашларында, шул чорның гадәти булмаган язмышлы кешеләрендә табыла.

Чагыштырып караганда, без – бүгенге тарихчылар – өйрәнү объекты итеп үткән заман вакыйгаларын алып, үз чорыбыз геройлары турында язарга да онытабыз сыман. Әйтик, Ризаэтдин Фәхретдиннең био-библиографик «Асар»ының зур өлешен аның замандашларына кагылышлы язмалар алып тора. Галим фидакарь затлар турындагы мөһим мәгълүматларны киләчәк буыннар өчен теркәп калдырган.

Күренекле химаяче, 1 нче гильдия сәүдәгәр, затлы нәсел вәкиле Габделвәли Яушев (1840–1906) турындагы материалны яшь тарихчы Габделбари Баттал (1880–1969), «Шура» журналы редакторы үтенече буенча Троицкий шәһәрендә аның гаилә әгъзалары белән аралашып туплап, Ризаэтдин Фәхретдингә тапшырган. Басылып чыккан энциклопедик форматтагы язма бу шәхеснең күпкырлы эшчәнлеген тулысынча ача алмаган, чөнки бу рәвештә язылган текст андый бурычны куймый да. Әмма Габделбари Баттал бу ноктада тукталып калмый: 1856 елда Гайса Яушев тарафыннан русча төзелгән нәсел шәҗәрәсеннән киң файдаланып, сәүдәгәр турында өстәмә мәгълүматларны Әхмәтхаҗи ахун Рахманколыйдан һәм Мөхәммәт хәзрәт Бикмәти ярдәмендә туплап, китап яза: бу фидакарь затка үзенең хөрмәтен һәм рәхмәтен белдерә.

Габделбари Баттал Троицкийда чит кеше булмый. Ул Мисырга укырга киткәнче биредә шәех Зәйнулла Рәсүлев-

нең «Рәсүлия» мәдрәсәсендә укый, шәһәрдәге милли вазгыять белән таныш була. Шагыйрь Акмулланың шигырьләрен туплап, 1903 елда Троицкийда әдип турында мәкалә дә бастыра. 1910–1913 елларда, Казанга күченгәнче, Баттал «Рәсүлия» мәдрәсәсендә гарәп теле, татар тарихы һәм әдәбияты дәресләрен алып бара [Кәримуллин, 1999, б. 6, 7, 8]. Биредә эшләгән вакытта, 1911 елда, Габделвәли Яушевка багышланган китабын басмага әзерли.

Китапта милләтнең үсеш потенциалы, кешенең ирекле һәм бәйсез булуы һөнәр һәм байлык белән бәйләп куела. Матди байлык һәм иганәчелек ресурслары булганда, автор теләсә нинди сәяси режим шартларында милли мәдәниятне саклап калырга, милләтнең алга баруын тәэмин итәргә мөмкин икәнлекне искәртә.

Совет хакимияте, илдә тоталитар режим урнаштырып, халыкларны ирекле үсешеннән мәхрүм итте. Дәүләтнең икътисадый нигезе хосуси милекне юк итү аша, ягъни абстракт «халык милке» – чынлыкта бер партия милке барлыкка китереп корылды. Иганәчеләр – буржуаз сыйныф вәкилләре – хезмәт ияләренең сыйнфый дошманы дип игълан ителде. Г. Батталның хезмәте хосусый милек институтын тергезеп һәм көчәйтеп, бай һәм урта катлам эшмәкәрләр катламын булдырып кына, урыслаштыруга каршы торып, милли проектларны тормышка ашырып булачак икәнлекне тагын бер кат раслый.

Атеистик җәмгыятьтән дөньяви җәмгыятькә күчеш чорында яңа катлам эшмәкәрләр иганәчелегенең төп юнәлеше мәчетләр төзү булды. Әмма дөньяви татар җәмгыятендә милли мәдәният күпкырлы, ул дини тәгълимат белән генә чикләнми. Дәвамчанлык өзелү, тарихи хәтер югалу һәм башка сәбәпләр әлегә кадәр иганәчәлекне сабантуй, җырбиюле, күңел ачуга корылган чараларга юнәлтте. Бу активлык киләчәктә милләт үсешен тәэмин итүче башка өлкәләргә дә, беренче чиратта, милли мәгариф һәм милли тәрбия институтларын тергезү һәм эшләтүгә дә хезмәт итәр дигән өмет бар.

Китап, шулай ук, XX гасыр башында татар җәмгыятендә үсеш ала башлаган гражданлык җәмгыятенең нигезләре турында сөйли. Ул елларда зур тизлек белән барган алгарыш шартларында һәр төбәктә, һәр кала һәм салада фидакарь затларның тырышлыгы матур нәтиҗәләргә китергән. Мондый шәхесләрне ике зур төркемгә бүләргә мөмкин. Бер яктан, шушы алгарышның идеологлары һәм гыйлем таратучылары булган муллалар һәм зыялылар, икенче яктан – европалашуны финанс ягыннан тәэмин итүче, шул ук мулла, зыялыларга хезмәт хакы бирүче һәм мәктәп-мәдрәсәләр төзүче, аларны тотучы сәүдәгәрләр, эшмәкәрләр. Тарихи чыганакларда, ул заман матбугаты битләрендә идеологлар һәм зыялылар, иҗат кешеләренең язмалары урын алу сәбәпле, бүген, әлеге вакыйгаларга бер гасырдан артык вакыт узгач күз ташлаганда, яңарыш хәрәкәтендә, бигрәк тә ул массачыл күренешкә әйләнгәнче,

нәкъ менә финансларның роле аеруча мөһим булганлыгы күләгәдә кала сыман. Чөнки дәүләткә түләнгән салымнар, хакимият кушуы буенча башкарылган йөкләмәләр татарларга, мөселманнарга дини яки мәдәни тормышларын алга җибәрү өчен акчалар булып әйләнеп кайтмаган. Мөселманнар дин тотуга, балаларына туган телдә дини белем бирергә рөхсәт өчен дә рус самодержавиясенә рәхмәтле булганнар. Дини менталитет сәдака бирүне, вакыф итүне теге дөньяда оҗмахка эләгү өчен туры юл дип аңлаткан. Яңа заман эшмәкәрләренә җәдит мәктәпләре ачкан, тормышны үзгәртә торган яңалыклар кертергә тырышкан өчен шәригать берни дә вәгъдә итмәгән. Киресенчә, кадимчеләр, еш кына, бу яңалыклар ислам диненә каршы дип сөйләп, бәддога укып торган. Мондый шартларда сүз фәкать шәхеснең җәмгыять өчен риясыз хезмәте турында бара. Гаделбари Баттал бу китабында татар милләтен алдынгы милләткә әйләндерү, ул заман татар эшмәкәрләренең һәм мөселман руханиларының иҗтимагый активлыгы һәм гражданлык позицияләре, гомумиләштереп әйткәндә, шәхеснең тарихтагы роле турында сөйли.

Халкыбызны мәдәни мирасыннан ераклаштыруда узган гасырда ике тапкыр имла алмаштыру гаять тискәре йогынты ясады. Шуңа күрә Казан федераль университетының Н.И. Лобачевский исемендәге фәнни китапханә хезмәткәрләре Шәрәфиева Рәисә Гамир кызы һәм Әл-Хамад Илфира Арслан кызы тарафыннан кириллицага күчерелгән һәм аңлатмалар белән тәэмин ителгән Гаделбари Баттал китабының тексты мирасыбызны киң җәмәгатьчелеккә кайтару юнәлешендә мөһим адым буларак бәяләнергә лаек.

Җәдитчелек, иҗтимагый күренеш буларак, калада формалашкан һәм үсеш алган. Шәһәр шартларында шәхси инициатива, тырышлык һәм үҗәтлек кебек сыйфатларга ия булганнар еш кына уңышка ирешкән. Шул ук вакытта руслар арасында яшәү татарларны рухи яктан ныграк берләштергән, башка этник төркем вәкилләренең тормышын күзәтү, аларның иҗтимагый яшәү модельләрен өйрәнү мөмкинлеге биргән.

Оренбург губернасы өяз шәһәре Троицкийның Меновой дворы XVIII гасырның азагында Урта Азия сәүдәгәрләре белән товар алмашу үзәге һәм Россиянең мөһим таможня пункты буларак танылган. Биредән кәрван юллары Мәкәрҗә, Эрбет, Минзәлә ярминкәләренә, Казанга, Екатеринбургка һ.б. шәһәрләргә сузылган. Троицкий татарлары 1845 елда беренче булып Чүгүчәккә сәүдә белән барганнар, ә Россиянең көнчыгыш Кытай белән сәүдә мөнәсәбәтләре 1851 елдан кына урнашкан [Венюков, 1868, с. 269]. Урта Азияне Россиягә кушач, 1868 елда биредә таможня пункты ябылган [Собрание узаконений, 1866, № 50].

1880 нче елларга кадәр Троицкий Меновой дворының сәүдә әйләнеше бик югары була. Шул сәбәпле, Троицкий Россиядәге иң төзек, шәп өяз шәһәрләренең берсенә әверелә, аның икътиса-

дында тире тетү һәм терлек маен эретү мануфактуралары мөһим роль уйный [Самородов, 1999, с. 93–101]. Каспий арты һәм Ташкент–Оренбург тимер юллары төзелгәч, XX гасыр башында Троицкий шәһәре Россия белән Урта Азия арасындагы сәүдә үзәге булудан туктый.

1897 елда Троицкийда 8430 мөселман яшәгәнлеге, аларның шәһәр халкының өчтән бер өлешен тәшкил иткәнлеге мәгълүм [Первая всеобщая перепись, 1904, с. 63–68]. Алар арасында татарлар 7283 кеше булып (86,3%), шуларның 264 ир-аты сәүдәгәр дип язылган [Хамитбаева, 2012, с. 134–138].

Татар шәһәр җәмгыятьләре моделендә Троицкий татар шәһәр җәмгыяте «татар җәмгыять-шәһәре»нә туры килә. Аның төп сыйфатлары түбәндәгедән гыйбарәт. Татарлар шәһәр җәмгыяте һәм шәһәр икътисадый тормышына йогынты ясыйлар, кварталларда, урам-урам булып тупланып, күрше община принцибы буенча төзелгән йортларда яшиләр, автоном тормыш алып баралар, социаль һәм мәдәни проблемаларны мөстәкыйль хәл итәләр, мөселман (кимендә 2–3 мәчет, мәхәллә, дини һәм милли белем бирү йортлары) һәм шәһәр инфраструктурасына (күчемсез милек, йортлар, кибетләр, ашханәләр, базар, башка җәмәгать биналары) ия булалар, икътисадый яктан нык җәмгыятьнең вәкилләре шәһәр үзидарәсе органнары эшендә катнашалар һ.б. «Татар җәмгыять-шәһәре»н булдыруда сәүдәгәрләрнең өлеше искиткеч зур була, аларның йортлары, кибетләре, сәнәгать биналары, алар төзеткән мәчет-мәдрәсәләр Троицкийның татар өлеше архитектура йөзен билгеләгәннәр, җәмгыять территориясенең киңәюен тәэмин иткәннәр.

Казан губернасы Иске Мәңгәр авылыннан Троицкийга бәхет эзләп күченеп килгән лашманчы Гайса Яушев беренчел капиталны, күпчелек татар эшмәкәрләре кебек үк, Бохарага баручы кәрваннарда хезмәтче, йөк бәйләүче булып ялланып эшләп туплаган. Аннары Гайса Меновой дворда һәм шәһәрдә кибетләр ачкан. Бохарадан күреп кайтып, мәчетләр төзүгә ярдәм иткән: үзе яшәгән 2 нче мәхәллә мәчетен берничә тапкыр ремонтларга, яңартырга булышкан, ул төзеткән 3 нче мәхәллә мәчете акрынлап шәһәрнең татарлар яшәгән үзәгенә әверелгән. Өлкән уллары, икенче буын сәүдәгәрләр Хәкимҗан (1825–1871) белән башка чыккан улы Әхмәтҗан XIX гасырның икенче чирегендә инде аталары маллары хисабына үзләре кәрван йөрткәннәр, 1853 елда Әхмәтҗан улы Габделвәлине дә Бохарага алып барган [Баттал, 1912, б. 9].

Габделбари Баттал Габделвәлинең сәүдә һәм җитештерү эшчәнлегенә зур игътибар итми, мондый максат куймый да. Шулай да Гайса Яушев нәселенең зураюын, ул өйләндереп, кыз биреп, кияүләр, кодалар белән Урта Азияне, Себер шәһәрләрен колачлаган сәүдәгәрләр һәм руханилар кланнарын үстерүләрен шәрехли. Туган-тумачалык, агай-энелек артыннан сәүдә элемтәләре ныгыганлыгын фаразларга мөмкин.

Халык хәтеренә кереп калырлык иганәчелек өчен шулкадәр малны Габделвәли Яушев нинди юллар белән туплаган соң?

Габделвәлинең этисе Әхмәтҗан (1818–1875) алыш-биреш операцияләрен Ташкент якларында җәелдерә, шәһәрнең 1 нче гильдия сәүдәгәре булып языла. Аның уллары, шулай ук Ташкентның 1 нче гильдия сәүдәгәрләре Габделвәли, Муллагали (1864–1926), Мөхәммәтсадыйк (1845–1899?) һәм Мөхәммәтшәриф (?-1906), 1887 елда берләшеп «Габделвәли Әхмәтҗан угылы Яушев вә борадәрләренең тиҗарәтханәсе» исемле сәүдә йортын нигезлиләр.

Яушевлар Оренбург далаларында һәм Урта Азиядә сәүдә иткән татар сәүдәгәрләре арасында, Каргалы бистәсеннән чыккан бертуган Хөсәеневләрдән кала, сәүдә әйләнеше күләме ягыннан икенче урында булган «сәүдә империясе» төзиләр. Бертуган Хөсәеневләр уртак капиталларын бүлгәннән соң, Яушевларның сәүдә йорты иң зур табыш алучы татар фирмасына әйләнә дип уйларга нигез бар.

Инде шушы табышны тәэмин иткән кибетләр челтәрен һәм сәнәгать биналарын санап үтик.

Сәүдә йортының баш конторасы Троицкийда булып, ике контора тагын Мәскәүдә һәм Варшавада ачыла. Контора бүлекләре Чиләбедә, Кочкарда (Оренбург губернасы), Кустанайда (Тургай өлкәсе), Ташкент һәм Тараздa (Сырдәрья өлкәсе), Тукмакта (Семиречинск өлкәсе), шулай ук Казак даласында даими ярминкәләр була торган җиде торак пунктында (Звериноголов, Карачел, Николаев, Тукман, Тургай, Усть-Уй, Чөмләк) һәм Кытай шәһәре Гөлҗәдә уңышлы эшли. Яушевлар халык көнкүрешенә йөз тоткан, һәрдаим кирәк булган йон, терлек мае, чи һәм иләнгән тире, чәй һәм шикәр кебек товарлар белән зур масштабта сәүдә иткәннәр. Төрле шәһәрләрдә ачылган 20 кибеттә мануфактура, галантерея, бакалея, ювелир эшләнмәләре, тимердән хуҗалык кирәк-яраклары, күн, ислемайлар, тәмәке, аяк киемнәре, галошлар, дарулар һ.б. товарлар сатылган. 1895 елда «Габделвәли Әхмәтҗан угылы Яушев вә борадәрләренең тиҗарәтханәсе»нең тукымалар белән сәүдәсе генә дә 3,6 млн сум тәшкил иткән [Денисов, 2011, с. 88–90].

Яушевлар кибетләрендә үзләре җитештергән товарларны да сатканнар. 1852–1859 елларда Гайса Троицкийда сабын кайнату һәм тире иләү мануфактуралары ачкан була. Атасыннан калган тире эшкәртү мануфактурасын Габделвәли зурайткан һәм киңәйткән. 1895 елда Яушевларның бу мануфактураларында 78 эшче 216 019 сумлык товар җитештергән: ат, кәҗә, сарык, тана тиреләрен иләгәннәр һәм сабын кайнатканнар (1908 елда бу күрсәткеч 104 эшче тырышлыгы белән 388143 сумга җиткән). Алар шулай ук Троицкийда сугым урыны, терлек мае эретү, сарык йонын юу предприятиеләре ачып, терлекчелек продукциясен беренчел эшкәртүне һәм сатуны оештырганнар.

Яушевлар игенчелек продукциясен дә эшкәртүне оештыр-

ганнар. Троицкийда 1881 елда пар машинасы белән хәрәкәткә китерелүче тегермән төзегәннәр, он һәм ярма җитештерүне һәм сатуны җайга салганнар. Аларның Ташкент янындагы плантацияләрендә үстерелгән мамык, чистартылып һәм прессланып, Россия шәһәрләренә озатылган [Денисов, 2011, с. 88, 92, 93].

Габделвәлинең белем алуы башка сәүдәгәр балаларыныкыннан аерылмаган. Ул үзе яшәгән 2 нче мәхәллә мәдрәсәсендә һәм Верхнеурал өязе Илче авылында Юлмөхәммәт һәм Гариф исемле хәлфәләрдә укыган.

Г. Баттал Габделвәлинең 1894 елда шәһәрнең 6 нчы мәчетен, аның янында мәдрәсә комплексын, янәшәдә вакыф итеп елына 100–120 сум табыш бирә торган кибет бинасын төзетүе хакында яза. 1901 елда бу мәчеткә тагын вакыф итеп шәһәрдәге барлык каралты-курасы белән 4 йорт урынын бүләк итә [Денисов, 2011, с. 67–69]. Безнең фикеребезчә, Габделвәлинең иганәчелеге турында язганда шунысын да истә тотарга кирәк: бертуган Яушевларның сәүдә йортын Габделвәли җитәкләгән, әмма Г. Баттал күрсәткән Троицкийда 6 нчы мәхәллә мәчете һәм уку-укыту комплексы, шулай ук Кустанайда таш мәчет, Троицкий өязе Звериноголовский һәм Борхан авылы мәчетләре һ.б. гыйбадәтханәләр төзүгә тотылган зур күләмле чыгымнар – һичшиксез, шушы сәүдә йортының, бертуган Яушевларның уртак капиталы булырга тиеш. Бу юнәлештәге эшчәнлекне бертуганнар абыйлары Габделвәли ихтыярына тапшырганнар. Габделвәли исә мәчет-мәдрәсә салдыру, уку һәм укытуга ярдәм итү кебек эшләрдә Әхмәтхаҗи ахун Рахманколый, дамелла Мөхәммәт Бикмәти һәм шәех Зәйнулла Рәсүли белән киңәш иткән итә [Баттал, 1912, б. 12].

Троицкийда җәдитчә укытуны нәкъ менә шушы шәхесләр кертә. Бишенче мәхәллә имамы һәм «Рәсүлия» мәдрәсәсе мөдире шәех Зәйнулла ике хәлфәсен Бакчасарай шәһәренә, Исмәгыйль Гаспринский янына, ысулы җәдит буенча укыту методикасын үзләштерергә җибәрә, шулай 1895 елда Троицкийда җәдиди ибтидаи (башлангыч) мәктәп эшли башлый [Фархшатов, 2009, с. 24]. Әхмәтхаҗи ахун Рахманколый, ысулы җәдидәне гамәлгә кую нияте белән хәлфәсе Мөхәммәтзакир Ваһаповны Истанбулга җибәргәндә, чыгымнарның күп өлешен Габделвәли каплый. Габделвәли Троицкийда гына түгел түгел, ә Троицкий һәм Чиләбе өязендәге авылларда да җәдиди ибтидаи мәктәпләр ачтырып, аларга матди ярдәм итә [Баттал, 1912, б. 12].

Ләкин башлангыч акрын юл яра. Беренче чиратта абруйлы дин башлыгыннан фатиха кирәк була. Габдерәшит Ибраһимов үзенең истәлекләрендә 1897 елда мөфти М. Солтановның, Троицкийга килгәч, Габделвәли Яушевның үтенеп соравына карамастан, ысулы җәдитчә укытуны яклап шәһәр муллалары алдында бер кәлимә сүз дә әйтми китүен теркәп калдырган [Ибраһим, 2013]. Биредә мөфти М. Солтановны яклап шуны әйтәсе килә: мөфти һәм казыйлар белән якыннан аралашкан сәүдәгәр Габ-

делгани Хөсәенев үзенең 1898 елның февраль ае башында яздырган бер хатында, җәдитчә укыту өлкәсендә Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыя белән кадимче муллалар арасындагы катлаулы мөнәсәбәтләргә ишарәләп: «Туры әмернамә язарга куркалар. Мөфти дә яза алмый. Хат белән «иҗтиһад кылыгыз», дип, үгет юлы белән язгаладылар», дип белдерә. Шундый катлаулы шартларда, гражданлык батырлыгы күрсәтеп, мөфти М. Солтанов 1898 елның 25 августында шәһәр имамнарына аталган, имамнар мөселманнар арасында алдынгы фикер таратырга тырышырга тиеш дигән махсус нәсыйхәтнамә белән мөрәҗәгать итә [Заһидуллин, 2014, б. 134].

Русча ару сөйләшкән, ләкин укый-яза белмәгән Ташкентның 1 нче гильдия сәүдәгәре Габделвәли рус газеталарын укыттырып, дөнья хәлләре белән танышып баруны гадәткә керә. Ул мөселманнарның балаларына русча укытуны яклап чыга. Башка шәһәрләрдән, төбәкләрдән аермалы буларак, биредә 1877 елда мәдрәсә каршында ачылган рус сыйныфының уңышлы эшләп китүендә бу уку йортының шәрәфле карап торучысы (почетный блюститель) 1 нче гильдия сәүдәгәре Г. Яушевның роле зур. Ул мәгариф өлкәсендә хезмәтләре өчен 1898 елда Анна лентасына тагылган «Тырышлык өчен» медале белән бүләкләнә [ЦОУО, 1899, № 2, с. 60], Габделвәлигә Оренбург уку-укыту округы попечителенең дә рәхмәте ирештерелә.

Укырга теләүчеләр нык күбәю, укытырга урын җитмәү сәбәпле, 1997 елда Габделвәли ир туганнары белән бергә хакимият алдына уку йортын 2 сыйныфлык рус-татар училищесы итеп үзгәртү мәсьәләсен куя. 1898 елда теркәлү узган «Троицкий мөселман хәйрия җәмгыяте» уку бинасы өчен 7000 сумга флигеле һәм хуҗалык корылмалары булган, беренче каты кирпечтән, икенче каты агачтан төзелгән иркен йорт сатып ала, хәйрия җәмгыяте рәисе Габделвәли үз хисабына 4 мең сумга бинага төртке төзетә. «Троицкий мөселман хәйрия җәмгыяте» ислам дине нигезләрен укытачак мөгаллим тотуны һәм 12 ярлы гаиләдән булган малайларны укытуны, аларны тулай торак белән тәэмин итүне үз өстенә алачагын белдерә [Денисов, 2011, с. 102–103]. 1901 елда ачылган 5 еллык курслы ике сыйныфлы рус-татар училищесының шәрәфле карап торучысы Г.Яушев яңа уку йортын аякка бастыруга куйган хезмәтләре өчен 1903 елда Александр лентасына тагылган «Тырышлык өчен» алтын медаленә лаек була [ЦОУО, 1904, № 3, 73].

Русча укытуны яклау белән бергә, Яушев руслаштыру һәм милли изүгә каршы көрәштә дә катнашкан. Әхмәтхаҗи ахун Рахманколыйның «мөселман эшләре» буенча эшчәнлеген финанславы мәгълүм. Әйтик, 1904 елның 20 декабрендә ахун эчке эшләр министры исеменә мөселманнарның никах һәм аерылу мәсьәләләренә кагылышлы «Гражданлык уложениясе»нең яңартылган текстын эшләячәк комиссиягә үз тәкъдимнәрен җиткерә [РДТА, 821 фонд, 10 тасв., 25 эш, б. 256–257]. 1892–1893 ел-

ларда мөселман дини китапларын цензор тарафыннан төзәтү башлангач, татар җәмгыяте Әхмәтхаҗи ахун Рахманколыйны һәм Мулламөхәммәт Бикмәтине вәкилләр итеп Санкт-Петербургка җибәрә, алар исә, түрәләр белән сөйләшергә җиңел булсын дип, Уфадан юрист Әбүсогуд мирза Әхтәмевне чакыралар. Троицкий мөселманнары вәкилләре тәкъдиме белән башкалада кырымлы Ильяс мирза Бораганскийның шәхси нәшрияты Габделвәли Яушев хисабына 1000 данә «Мишкат әл мосабих» – хәдисләр җыентыгын-китабын бастырганнар [Баттал, 1912, б. 13–15]. Әхмәтхаҗи ахун Рахманколый 1905 елның 10–15 апрелендә Уфа шәһәрендә узган голәмәләр мәҗлесендә мөселманнарның дин эшләрен оештыру буенча яңа проект әзерләүдә дә катнаша. Шул ук елны мөфти М. Солтанов аны Россия кануннарында мөселманнарның хокукларын тигезләү өчен император кушуы буенча оештырылган махсус киңәшмәгә 13 руханиның берсе буларак тәкъдим дә итә [Загидуллин, 2014, с. 371, 415].

Сәүдәгәр Габделвәли Яушев зур хөрмәткә ия шәхес булган. 1895 елны ул мөфти Солтанов, Әхмәтхаҗи ахун Рахманколый белән, Николай II-нең тәхеткә утыруын котлар өчен, башкалага чакырыла, Кышкы Сарайда император тарафыннан кабул ителә һәм императрицага дип ун мең сумлык мех һәдия тапшыра.

Габдерәшит Ибраһимов 1904 елның октябрендә сәяхәте вакытында Троицкий шәһәренә килеп, Габделвәли Яушев һәм Әхмәтхаҗи ахун Рахманколый белән киңәшләшә. Минзәлә ярминкәсе вакытында, 1905 елның гыйнварында, татар җәмәгать эшлеклеләре мәҗлесен үткәрү уена килгәч, Габдерәшит Ибраһимов бу хакта 1904 елның 20 ноябрендә Габделвәли Яушевка хат яза [Сенюткина, 2007, с. 215–218]. Габделвәли Яушев Түбән Новгород шәһәрендәге ярминкә вакытында 1905 елның августында үткән Бөтенроссия мөселманнарының беренче съездында катнаша, ул милләткүләм яңа проектка иганәче буларак җәлеп ителә. [Яушевы, 2014, с. 354].

Кызганычка каршы, 67 яшьлек Габделвәли Яушевның 1906 елның 13 сентябрендә йөрәге тибүдән туктый. Вафатыннан соң, ир туганнары Мөхәммәтшәриф һәм Муллагали фирманың исемен «Борадәран Яушевлар тиҗарәтханәсе» дип үзгәртәләр [Баттал, 1912, б. 16], абыйлары капиталыннан балаларына мирас бүлеп бирәләр. Габделвәли Яушевның балалары арасыннан, бигрәк тә, Казан шәһәре сәүдәгәре Сөләйман Аитовка тормышка чыккан кызы Фатиханы фидакарь эшчәнлеге игътибарны җәлеп итә. Фатиха Аитова үзенә тигән мирас хисабына 1910 елда Казанда 4 сыйныфлы дөньяви кызлар мәктәбе оештыра, 1914 елда уку йортын татар кызлары гимназиясе итеп үзгәртә [Мәхмүтова, 2012, б. 262–392]. Шулай Габделвәли Яушевның иҗтимагый эшчәнлеге балаларында дәвам итә.

Әдәбият

Баттал Г. Габделвәли Яушев / наширләре: Габделвәли угыллары: Мөхәммәтгали, мулла Мөхәммәт вә Габделгазиз Яушевлардыр. Оренбург: «Вакыт» матбагасы, 1912. 17 б. («Троицки байларыннан вә хәйрат иярәреннән» сериясе).

Венюков М. По окраинам русской Азии и записки о них. СПб.: Тип. импер. Акад. наук, 1868. 535 с.

Фархшатов М.Н. Введение // «Дело» шейха Зайнуллы Расулева (1872–1917). Власть и суфизм в пореформенной Башкирии. Сборник документов / сост., автор предисл., введения, коммент., прим., указ. и глоссария М.Н. Фархшатов. Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2009. С. 11–80.

Денисов Д.Н. Очерки по истории мусульманских общин Челябинского края (XVIII – начало XX в.). М.: Фонд «Марджани», 2011. 256 с.

Заһидуллин И.К. Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыя – XIX гасыр азагы мөселман җәмгыятенең реформалар үзәге // Tatarica. 2014. № 2 (3). Б. 130–139.

Загидуллин И.К. Татарское национальное движение в 1860–1905 гг. Казань: Татар. кн. изд-во, 2014.

Ибраһим Г. Бөгрәделек көндәлеге / кереш сүз, факсимиле һәм гарәп транскрипциясе Ә. Бостанов, татарчага тәрҗемәсе Д. Гыйльметдинов. Казан, 2013. 137 б.

Кәримуллин Ә.Г. «Ике бертуган Максудилар» авторы Г.Г. Баттал-Таймас турында // Баттал-Таймас Г.Г. Ике бертуган Максудилар = Два брата Максуди / төрекчәдән татарча һәм русча тәрҗемә, кереш сүз, библиография, шәрехләр Ә.Г. Кәримуллиныкы. Казан: Фән, 1999. Б. 5–12.

Мәхмүтова А.Х. Фатиха Аитова // Милләт аналары: тарихи документаль һәм биографик җыентык / төз.-авт. А.Х. Мәхмүтова. Казан: Җыен, 2012. Б. 262–392.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XXVIII. Оренбургская губерния. СПб.: Изд-во Центрального статистического комитета МВД, 1904. 198 с.

РДТА, 821 нче фонд, 10 нчы тасв., 25 нче эш.

Самородов Д.П. Утверждение капитализма в торговле дореволюционной Башкирии: Вторая половина XIX – начало XX в. Стерлитамак: Стерлитамак. гос. пед. ин-т, 1999. 349 с.

Сенюткина О.Н. Тюркизм как историческое явление (на материалах истории Российской империи 1905–1916 гг.). Н. Новгород, 2007.

Собрание узаконений и распоряжений правительств, издаваемое при Правительствующем Сенате. 1866. № 50. С. 471.

Хамитбаева Н. С. Социально-сословный состав и общественное разделение труда в татарских общинах городов Поволжья и Приуралья в конце XIX в. // Научный Татрастан. 2012. № 3. С. 130–140.

ЦОУО. 1899. № 2. С. 60.

ЦОУО. 1904. № 3. С. 73.

Яушевы // Татарская энциклопедия. Т. 6. У–Я. Казань: Институт Татарской энциклопедии, 2014. С. 353–354.

Кыскартылган сүзләр:

РДТА – Россия дәүләт тарих архивы;

ЦОУО – Циркуляры Оренбургского учебного округа.

Заһидуллин Илдус Котдус улы,

тарих фәннәре докторы, Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтының Яңа тарих бүлеге мөдире

Габделвәли Әхмәтҗан угылы Яушев

Шәех Зәйнулла әр-Рәсүли

Ахунд Әхмәтхаҗи Габделзаһир угылы Рахманколый Троицкида 1 нче мәчет хозурында 1876 елдан бирле имам; 1890 елда ахунд булган; 74 яшендә

Габделвәли Яушевның туган йорты

Габделвәли Яушев вафат булган йорт (бу көндә угылы Габделгазиз милекендәдер)

Габделвәли Яушев вә борадәрләре тарафыннан салынган «Кустанай» мәчете